

ट ठ ड ढ ण (टर्गः)
त थ द ध न (तर्गः)

प फ ब भ म (पर्गः)

ii. अवर्गीयव्यञ्जनानि - अट (८)

i. श्रीः ॥

श्रीमत्याणिनि-वरलक्ष्मि-पतञ्जलिभ्यो नमः ॥

१. अक्षरप्रकरणम्

(अ) अक्षरम्

- अक्षरम् - श्रवणेन्द्रियप्राह्याम् अक्षरम् । तत्त्वं कण्ठात्वाद्विभिष्यतेन अभिव्यज्यते ।
- संस्कृताक्षराणि - नवपञ्चाशत् (५९)
अक्षरस्यैव नामान्तरं 'वर्णः' इति ।
- स्वराः - द्वाविशतिः (२२) →
स्वराः नाम स्वतन्त्रतया सप्तम् उच्चार्यमाणाः वर्णाः । 'स्वरांश्च विविधा:-

हस्याः	दीर्घाः	प्लुताः
अ	आ	अ॒
इ	ई	इ॒
उ	ऊ	उ॒
ऋ	ऋ॒	ऋ॒
ल	-	ल॒
ए	ए॒	ए॒
ऐ	ऐ॒	ऐ॒
ओ	ओ॒	ओ॒
औ	औ॒	औ॒

१.१. हस्यस्वराः

एकमात्राकालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः हस्यस्वराः इत्युच्यन्ते । यथा - अ

इ उ ऋ ल (५) एतावतः एव हस्याः । ए ऐ ओ औ इत्येते संख्येते

दीर्घाः एव । न कदम्पि हस्याः ।

१.२. दीर्घस्वराः

द्विमत्रेण कालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः दीर्घस्वराः ।

यथा - आ ई ऊ ऋ ए ऐ ओ औ॒ (८) दीर्घः ल्कारः नान्ति ।

१.३. प्लुतस्वराः

त्रिमत्रेण कालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः प्लुतस्वराः ।

यथा - अ॒ इ॒ उ॒ ऋ॒ ए॒ ऐ॒ ए॒ ओ॒ औ॒ (९)

इत्थम् आहत्य द्वाविशतिः (२२) स्वराः सन्ति ।

१.४. स्वराणाम् आन्तर्भूदा:-

- व्यञ्जनानि - त्रयस्तिंशत् (२५+८ = ३३)
- i. 'वर्गीयव्यञ्जनानि - पञ्चविंशतिः (२५)

क ख ग घ ङ (कवर्णः)
च छ ज झ ज (चवर्णः)

1. 'विष्टिश्चतुःष्टिवर्णः शास्त्रमते मताः 'इति पाणिनीयविष्टिशानुरोधेन विष्टिः (६३) चतुःष्टिः (६४) वा वर्णाः सन्ति । ५९ वर्णैः सह वेदे श्रूयमाणाः चत्वारो यमवर्णाः यदि योज्यन्ते तदा

विष्टिः (६३) । एतैः सह यदि 'ङ्क'कारोऽपि योज्यते तदा चतुःष्टिः (६४) वर्णाः भवन्ति । अत्र अक्षरमालायां न ते पञ्च वर्णाः प्रतिषिद्धाः । अत ५९ वर्णाः इति लिखितम् । 'क्ष' ज्ञ ल्पते न पृथग् अक्षरे । काकारपकारयोर्मैः क्षः, जग्कारजग्कारयोः योगे ज्ञः इति ज्ञेयम् ।

(आ) अक्षराणां विभागः

१. स्वराः २. अयोगवाहाः ३. व्यञ्जनानि चेति अक्षराणि विविधानि भवति ।

१.१. स्वराः

- द्वाविशतिः (२२)

१. स्वराः नाम स्वतन्त्रतया सप्तम् उच्चार्यमाणाः वर्णाः । 'स्वरांश्च विविधा:-

१. हस्यस्वराः २. दीर्घस्वराः ३. प्लुतस्वराश्चेति ।

१.२. हस्यस्वराः

एकमात्राकालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः हस्यस्वराः इत्युच्यन्ते । यथा - अ

इ उ ऋ ल (५) एतावतः एव हस्याः । ए ऐ ओ औ इत्येते संख्येते

दीर्घाः एव । न कदम्पि हस्याः ।

१.३. दीर्घस्वराः

द्विमत्रेण कालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः प्लुतस्वराः ।

यथा - अ॒ इ॒ उ॒ ऋ॒ ए॒ ऐ॒ ए॒ ओ॒ औ॒ (९)

इत्थम् आहत्य द्वाविशतिः (२२) स्वराः सन्ति ।

१.४. प्लुतस्वराः

त्रिमत्रेण कालेन उच्चार्यमाणाः स्वराः प्लुतस्वराः ।

यथा - अ॒ इ॒ उ॒ ऋ॒ ए॒ ऐ॒ ए॒ ओ॒ औ॒ (९)

इत्थम् आहत्य द्वाविशतिः (२२) स्वराः सन्ति ।

१.५. व्यञ्जनानि - पञ्चविंशतिः (२५)

i. पूर्वोक्तानां द्वाविशतिः (२२) स्वराणाम् एकैकोऽपि १. उदातः^५ ३. अनुदातः^६

३. स्वरितश्चेति विविधो भवति ।

2. वर्गीयव्यञ्जनमिति व्याकरणशास्त्रे व्यवहारः न कृतः । वर्गीयमित्यस्य माधुर्लं विद्वद्दिः वित्तनीयम् ।

3. स्वयं राजने इति स्वराः । (१.२.३० सूक्ते महाभाष्ये)

4. ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घतस्त्रिल्पुतः - १.२.२९ उश्च ऊश्च ऊ॒श्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्च

क्रमात् हस्यदीर्घतस्त्रिल्पुतः ।

5. उच्चैरुदातः - १.२.२९ ताल्वादिषु सभागोप्तु ऊर्ध्वतस्त्रिल्पुतः स्यात् ।

6. नीचैरुदातः - १.२.३० ताल्वादिषु सभागोप्तु ऊर्ध्वतस्त्रिल्पुतः स्यात् ।

7. समाहाः स्वातिः - १.३.३.१ उदातानुदातत्वे वर्णर्थान्ते समाहिते यस्मिन् सोऽच्च स्वतिस्त्रिल्पुतः स्यात् ।

उदात्तादीनां स्पष्टप्रतिपत्तये ते इत्यं सङ्ग्रहं प्रदर्शयन्ते ।

हस्तव्या:	दीर्घव्या:	ज्ञातव्या:
अ इ उ क्र ल (५)	आ ई क्र क्र ए ए ओ ओ (८)	अ इ इ इ उ उ क्र ल॒ ए॒ ए॒ ओ॒ ओ॒ (९)
(हस्तभेदः): उदात्तानुनासिकः अनुदात्तानुनासिकः स्वरितानुनासिकः	(दीर्घभेदः): उदात्तानुनासिकः अनुदात्तानुनासिकः स्वरितानुनासिकः	(ज्ञातभेदः): उदात्तानुनासिकः अनुदात्तानुनासिकः स्वरितानुनासिकः
उदात्तानुनासिकः अनुदात्तानुनासिकः स्वरितानुनासिकः	उदात्तानुनासिकः अनुदात्तानुनासिकः स्वरितानुनासिकः	उदात्तानुनासिकः अनुदात्तानुनासिकः स्वरितानुनासिकः

- वेदोच्चारणे उदात्तादीनाम् अभिजानं सुकरम् । एतान् उदात्तादीन् वेद्यसुस्तकेषु
इत्यं प्रदर्शयन्ते । यथा -
- उदात्तः - अक्षराणाम् अधस्ताद् उपरिष्ठाद् वा कापि रेखा न भवति ।
यथा - अ इ उ...
  - अनुदात्तः - अक्षराणाम् अथस्ताद् ' एषा रेखा भवति । यथा अ इ उ...
  - स्वरितः - अक्षराणाम् उपरिष्ठाद् ' एषा रेखा भवति ।
यथा - अ इ उ
- स्पष्टप्रतिपत्तये क्रोषा प्रदर्शयन्ते ।
अनिमीक्ले पुरोहितम् । युजस्य देवमुत्तिष्ठम् ।
- ii. द्वाविषयते: स्वराणाम् एकैकोऽपि उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति ग्रिविधो
भवति इत्युक्तम् । एवच्च सर्वे स्वराः उदात्ताः, अनुदात्ताः, स्वरिताश्चेति
ग्रिविधाः भवन्ति इति फलितोऽर्थः । एते ग्रिविधाः अपि प्रत्येकम्
अनुनासिकाः अनुनासिकाश्चेति ग्रिविधाः भवन्ति । एवच्च हस्तः षोडा,
दीर्घः षोडा, स्तुतश्च षोडा इति फलितम् ।

१. अनुनासिकाः

मुखसहितनासिकाया उच्चार्यमाणवर्णाणः अनुनासिकाः ।
यथा - अ इ उ... (इ च ए न म्)
व्यञ्जनेषु 'इ च ए न म्' इत्येतानि पञ्च व्यञ्जनानि नित्यम् अनुनासिकाः ।
यैतेवै (पत्तल) इत्येतानि त्रीणि व्यञ्जनानि अनुनासिकान्यपि अनुनासिकान्यपि
इति विशेषः ।

२. अनुनासिकाः

नासिकां विना कण्ठादिना-उच्चार्यमाणाः वर्णाः अनुनासिकाः ।
यथा - अ इ उ.... (क् च च...)

३. द्वूर्वोक्तानां स्वरविषयणाम् एष सङ्ग्रहः ।

अ इ उ क्र ल इत्येते पञ्चैव हस्तस्वराः । संस्कृते 'ए ए ओ ओ' इत्येते नित्यं दीर्घाः
एव, कदापि हस्ताः न । आ ई क्र ए ए ओ ओ इत्येते अस्त्रवेक दीर्घस्वराः ।
दीर्घस्त्रकारः नास्ति । अ इ उ उ क्र ल॒ ए॒ ए॒ ओ॒ ओ॒ इत्येते नवैव
स्तुतस्वराः । इत्थम् आहत्य द्वाविषयते: स्वराः भवन्ति ।

8. मुखसहितनासिकायोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंस्तः
स्पात् ।

एवच्च अ इ उ क्र इत्येतोऽप्तेयमाणवर्णाणः भेदाः । लक्षारस्य इत्येता । तस्य दीर्घभावात् ।
एताम् अपि द्वादशा । तेषां हस्तव्याभावात् ।

२. अयोगवाहाः: - चत्तारः (४)

माहेश्वरसूरेषु अनुच्चारिताः अपि प्रयोगां ये निर्वाहयन्ति ते अयोगवाहाः । ^{१०} अ इ उ
उ प् इत्यादीनि चतुर्दशा सूर्याणि महेश्वरेण पठितानि । तत्र वक्ष्यमाणाः अनुच्चारादयः
नोक्ताः । किन्तु ते प्रयोगे शूपन्ते । अतः माहेश्वरसूरेषु अनुकूलाः सत्तः (सम्बद्धम्
अप्राप्ताः) प्रयोगां निवर्हियन्तीति अयोगवाहाः इति अन्वर्ण नाम । एते च अयोगवाहाः
१. अनुस्वारः २. विसर्गः ३. जिह्वामूलीयः ४. उपथ्यानीयश्चेति चतुर्विधाः
सन्ति ।

२.१. अनुस्वारः

स्वरेभ्यः परः एव नासिक्या अनुस्वारः उच्चार्यते । अनुस्वारस्य चिह्नं
स्वरस्योपरि बिन्दुरूपेण (-) लिख्यते । यथा - अ इ उ.... ।

२.२. विसर्गः

स्वरेभ्यः पर एव तत्तस्वरस्थानेन विसर्गोऽपि उच्चार्यते । विसर्गात्य चिह्नं
स्वरस्योपरि बिन्दुरूपेण (-) लिख्यते ।

9. न विद्यते योगः (योगः=सम्बन्धः) येषां (माहेश्वरसूरेषु) ते अयोगाः । वहन्तीति=वाहाः ।
अयोगाश्च ते वाहाश्च=अयोगवाहाः ।

10. लक्षणं (१०) पृष्ठं पश्यन्तु ।

२.३. जिद्धामूलीयः

एक एवं य इति कथाभ्यां प्रार्थनासाहस्राः जिद्धामूलीयः ।
यथा - बाल एवं करोति । चैत्र एवं खनति ।

२.४. उपाधानीयः

एष एवं फ इति पफाभ्यां प्रार्थनासाहस्राः उपाधानीयः ।
यथा - बाल एवं पिबति । वृक्ष एवं फलति ।
एते चत्वारः अयोगवाहाः स्वरत्वेन व्यञ्जनत्वेनापि परिगण्यन्ते ।

३. 'व्यञ्जनानि

स्वरेण सह^{१२} व्यञ्जनानि उच्चार्यन्ते । यथा - क च दु तु पे इति । व्यञ्जनानां सुखोच्चारणार्थं सप्तप्रतिपत्तये च स्वरेण सह व्यञ्जनस्य (क् + अ = क) उच्चारणम् । अतः 'क च दु तु पे' इत्येवमुच्चारितेऽपि 'क् च द् त् ए' इत्येतानि स्वररहितान्येव व्यञ्जनानि इति शेयम् । तस्मात् 'यकारादेशो भवति', 'वकारादेशो भवति' इत्यादेः 'य्' इत्यादेशः 'व्' इत्यादेशो भवतीत्यर्थः ।

व्यञ्जनानि च - १. वर्गीयव्यञ्जनानि २. अवर्गीयव्यञ्जनानि चेति द्विधा ।

३.१. वर्गीयव्यञ्जनानि (स्पर्शः) (२५)

कथारादरभ्य मकारातं यावत् पञ्चविंशतिः अक्षराणि सन्ति । एतेषु क्रमात् पञ्च गणाः सन्ति । एकोऽपि गणः क्रमात् पञ्चक्षरात्मकः । पञ्चाक्षरात्मकः: पञ्च गणः: एव क्रमाद् कवर्णः, चवर्णः, त्वर्णः, तवर्णः, त्वर्णः, चवर्णः श्रेति व्यवहित्यन्ते । अत एव एतानि वर्गीयव्यञ्जनानि इत्यभिधीयन्ते । वर्गीयव्यञ्जनानामेव नामान्तरं 'स्पर्शः' इति । एते पञ्च वर्णाः क्रमात् कु तु दु तु पु शब्दैरपि व्याकरणशास्त्रे व्यवहातः । अतः कु = कवर्णः, चु = चवर्णः, दु = द्वर्णः, तु = तवर्णः, पु = पवर्णः इति शेयम् ।

३.२. अवर्गीयव्यञ्जनानि (अन्तःस्थाः + ऊर्ध्वाणः च) (८)

य र ल व शा पास ह इत्यष्टौ व्यञ्जनानि पृथक्ष्युपयोगव सन्ति । अतः कमपि वर्णो न प्रविद्यन्ति । अत एव एतानि अवर्गीयव्यञ्जनानि इत्युच्चार्यन्ते । एतेषु

11. अन्वाप्तवतीति अङ्गनम् । (१.२.३. सूत्रे महाभाष्ये) (अन्वाप्तवति=अनुपच्छति अनुपान) कैरप्तेऽप्तेत्योत्तु - गतिरपि व्यञ्जनरथः । विविधम् उदात्तवादिनाप्रकारं, गच्छति अनुपरागवशादिति व्यञ्जनमिति - लिखितम् ।

12. न पुनर्ततेणां व्यञ्जनस्याकारणमपि भवति । (१.२.३० सूत्रे महाभाष्ये)

३.३. 'प्रत्यक्षिणिः' इति च व्यवहित्यन्ते ।

इत्थं पञ्चविंशतिः वार्ताप्रव्यञ्जनानि, अस्यै अवर्गीयव्यञ्जनानि चेति आहत्य सन्ध्यादेः नियमानां कथनतोलभ्यार्थं १. मुदुव्यञ्जनानि^{१३} २. कर्कशव्यञ्जनानि^{१४} चेत्यपि व्यञ्जनानि विभज्य व्यवहित्यन्ते ।

i. मुदुव्यञ्जनानि (हश)

एकैकस्यपि वर्णस्य अतिमास्त्रयो वर्णाः (गण्ड, जङ्गल, डण, दधन, बधम) य र ल व ह इति पञ्च वर्णान्वि मुदुव्यञ्जनानि । एते वर्णाः एव 'हश' प्रत्याहारात्मगताः भवन्ति । अतः मुदुव्यञ्जनानि नाम 'हश' प्रत्याहारः एव ।

ii. कर्कशव्यञ्जनानि (खर)

एकैकस्यपि वर्णस्य आद्यौ द्वी वर्णाः (कख, चछ, ठ्ठ, तथ, पफ) शप्तस इति ज्यो वर्णान्वि कर्कशव्यञ्जनानि । एते वर्णाः एव 'खर' प्रत्याहारात्मगताः भवन्ति । अतः कर्कशव्यञ्जनानि नाम 'खर' प्रत्याहारः एव ।

तथा च द्वाविंशतिः (२२) स्वराः, चत्वारः: (४) अयोगवाहाः, प्रयत्निंद (३३) व्यञ्जनानि चेति आहत्य नवप्रशाशत् (२२+४४+३३=५९) अक्षराणि सन्ति ।

(इ) स्थानानि प्रयत्नाश्च

● स्थानानि - अष्ट (८)

वर्णाभिव्यक्तिप्रदेशः स्थानम् । कण्ठः, तालु, मूर्धा, दन्तः, ओष्ठौ, नासिका, जिह्वामूलम्, उड्डीति अस्त्रौ स्थानानि । यदा शब्दप्रयोग्या भवति तदा कायानिना प्रेरितः वायुः कण्ठादिस्थानेषु सञ्चरन् वर्णान् अभिव्यनक्ति । एवं तत्तथानेषु अभिव्यक्ताः वर्णाः कण्ठः, तालव्यः इत्येवं शब्दैरपि व्यवहित्यन्ते । वर्णाः, तत्तद्वाराणां स्थानानि, तत्स्थानोत्पत्रवर्णानां नामानि च इह सद्वाद्य प्रदर्शयन्ते । तथाहि -

13. अस्थायाभ्यां मुदुव्यञ्जनानि कर्कशव्यञ्जनानि इति शब्दाभ्यां व्यवहारो न कृतः । कन्त्रादिभाष्यम् कैरप्तेऽप्तेत्योत्तु - गतिरपि व्यञ्जनरथः । विविधम् उदात्तवादिनाप्रकारं, गच्छति अनुपरागवशादिति व्यञ्जनमिति - लिखितम् ।

14. दशमं (१०) पृष्ठं पश्यन्तु ।

15. 'अयोगवाहा विजेया आश्रयस्थानभागिनः' इति पाणिनीयशिक्षानुत्तेष्ठ यदि विस्तृतः इकादादे परो भवति तदा विसार्थ्य तत्तत्वरागामेव स्थानमिति लघुशब्देऽनुशेष्ठे उक्तम् ।

'प्रत्यक्ष' इत्येते चत्वारः: 'अन्तःस्था' इति, 'शास्त्रमह' इत्येते चत्वारः:

'कृष्णाणः' इति च व्यवहित्यन्ते ।

इत्थं पञ्चविंशतिः वार्ताप्रव्यञ्जनानि, अस्यै अवर्गीयव्यञ्जनानि चेति आहत्य सन्ध्यादेः नियमानां कथनतोलभ्यार्थं १. मुदुव्यञ्जनानि^{१३} २. कर्कशव्यञ्जनानि^{१४} चेत्यपि व्यञ्जनानि विभज्य व्यवहित्यन्ते ।

प्रयत्निंद (३३) व्यञ्जनानि विभज्य व्यवहित्यन्ते ।

i. मुदुव्यञ्जनानि (हश)

एकैकस्यपि वर्णस्य आद्यौ द्वी वर्णाः (गण्ड, जङ्गल, डण, दधन, बधम) य र ल व ह इति पञ्च वर्णान्वि मुदुव्यञ्जनानि । एते वर्णाः एव 'हश' प्रत्याहारात्मगताः भवन्ति । अतः मुदुव्यञ्जनानि नाम 'हश' प्रत्याहारः एव ।

एकैकस्यपि वर्णस्य आद्यौ द्वी वर्णाः (कख, चछ, ठ्ठ, तथ, पफ) शप्तस इति ज्यो वर्णान्वि कर्कशव्यञ्जनानि । एते वर्णाः एव 'खर' प्रत्याहारात्मगताः भवन्ति । अतः कर्कशव्यञ्जनानि नाम 'खर' प्रत्याहारः एव ।

तथा च द्वाविंशतिः (२२) स्वराः, चत्वारः: (४) अयोगवाहाः, प्रयत्निंद (३३) व्यञ्जनानि चेति आहत्य नवप्रशाशत् (२२+४४+३३=५९) अक्षराणि सन्ति ।

वर्णा:

स्थानजन्यवर्णनानि

अ आ अ३ क ख ग घ ङ ह विसर्गः (ः) ^{१५}

कण्ठः कण्ठः

इ ई इ३ च छ ज झ ज य शा

तालु तालव्यः

ऋ ऋ ऋ३ ट ठ ड ण र ष

मूर्धा मूर्धन्यः

उ ऊ उ३ प फ ब भ म उपथानीयः (ःपृष्फ)

ओष्ठौ ओष्ठ्यः

छ ज ण न म

नासिका+कण्ठादिः अनुनासिकः

ए ए

कण्ठतालु कण्ठतालव्यः

ओ औ

कण्ठोष्ठम् कण्ठोष्ठ्यः

च

द्वौष्ठम् द्वौष्ठ्यः

जिह्वामूलीयम् (ःक ख)

जिह्वामूलम् जिह्वामूलीयः

अनुस्वारः

उरः औरस्यः

कण्ठतालु, कण्ठोष्ठम् इति ग्रीष्म न पृथक् स्थानानि । अस्तु स्थानेष्वेव अन्तर्भूतानि । किन्तु 'ए'कारादयः द्वयोः स्थानयोः उत्सवते ।

● प्रयत्ना: (५+११=१६)

यदा शब्दप्रयोग्या भवति तदा कायानिना नाभिदेशात् प्रेरितः प्राणवायुः उर्ध्वम् आक्रमन् मूर्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनिवर्तते । प्रतिनिवृत्तः स वायुः मुखं प्राण्य कण्ठादिस्थानानि आहत्य वर्णन् अधिष्ठनकिं । ततः स एव वायुः गलविवरिकासादीन् करोति । एव च जिह्वाप्रमध्यमूलैः कण्ठादिस्थानाभियातार्थं, गलविवरविकासाद्यथं च वायोः सहायभूता क्रिया एव 'प्रयत्नः' इत्युच्यते । एष प्रयत्नो द्विधा - १. आभ्यन्तरः २. बाह्यश्वेति ।

१. आभ्यन्तरप्रयत्नः

ओष्ठात्प्रभूति काकलकपर्यन्तम् आस्यम् इति उच्यते इत्युक्तम् । काकलकाधस्तात् गलविवरिकासादिकरा: बाह्यप्रयत्नः । आस्याद्वाहिभूतत्वात् एतेषां बाह्यतेन व्यवहारः । बाह्यप्रयत्नश्च एकादशस्था - १. विवारः, २. संवारः, ३. शासः, ४. नादः, ५. घोषः, ६. अघोषः, ७. अल्पप्राणः, ८. महप्राणः, ९. उदातः, १०. अनुदातः, ११. स्वातिः चेति ।

एतेषु बाह्यप्रयत्नेषु अन्तिमात्रायः प्रयत्नाः केवलं स्वरसम्बद्धाः । ते च पूर्वम् उत्तराः । अवशिष्टाः अस्तौ प्रयत्नाः व्यञ्जनसम्बद्धाः । केषां व्यञ्जनानां के प्रयत्नाः इति इह प्रदर्शयते । यथा -

बाह्यप्रयत्नः:	वर्णः:
विवारः, शासः, अघोषः	क ख, च्छ, ठ, तथ, पक, श ष स [कर्केश्व्यञ्जनानि (खर्)]
संवारः, नादः, घोषः	गष्ठ, जङ्घ, डुण, दधन, बध्म, य र ल व ह [मुद्व्यञ्जनानि (हर्ष)]

19. सर्वेषां स्वराणां स्वस्वभेदैः हस्तदीर्घतुर्तैः सह प्रस्परं सर्वाण्य भवति । अकारस्य इकारस्य लक्ष्मणस्य उकारस्य वा परस्परं सर्वाण्य न भवति । सर्वेषां जिजातीयानां स्वराणां स्थानभेदात् त्रिग्राह्यज्ञेषु स्वस्ववर्चयैः सह प्रस्परं सर्वाण्य भवति । यथा - क ख ग घ ङ त्तेष्वेव प्रस्परं सावर्णमिति - इति फलितोऽर्थः । क ल वर्णयोः स्थानभेदे सर्वाणि प्रस्परं सावर्णमिति । 'ऋत्वर्णादिस्मितः सावर्णं वायम्' इति वार्तिकम् अत्र प्रमाणम् ।

17. काकलको नाम चुडुकस्य अधस्ताद् ग्रीवायाम् उत्प्रतप्रदेशः ।

18. सावर्णवित्तनप्रसदेषु तु अकारस्य विवृतः एव प्रयत्नः ।

आभ्यन्तरप्रयत्नाः:	स्पृष्टः	इष्टपृष्टः	इष्टद्वितः	विवृतः	संवृतः
वर्णाः (स्पर्शः)	(अन्तर्स्था)	(जङ्घाणः)	(अर्चः)	(प्रयोगे एव)	

१. स्पृष्टः २. ईष्टपृष्टः ३. ईष्टद्वितः ४. विवृतः ५. संवृतश्वेति । केषां वार्णानि के प्रयत्नाः इति इह प्रत्ययते । यथा -

यथा - इ ई इ३ इत्येषां स्थानं तालु, आभ्यन्तरप्रयत्नश्च विवृतः इति तानि प्रस्परं सर्वणानि भवन्ति ।^{१९}

२. बाह्यप्रयत्नः

ओष्ठात्प्रभूति काकलकपर्यन्तम् आस्यम् इति उच्यते इत्युक्तम् । काकलकाधस्तात् गलविवरिकासादिकरा: बाह्यप्रयत्नः । आस्याद्वाहिभूतत्वात् एतेषां बाह्यतेन व्यवहारः । बाह्यप्रयत्नश्च एकादशस्था - १. विवारः, २. संवारः, ३. शासः, ४. नादः, ५. घोषः, ६. अघोषः, ७. अल्पप्राणः, ८. महप्राणः, ९. उदातः, १०. अनुदातः, ११. स्वातिः चेति ।

प्रदर्शयते । यथा -

एतेषु बाह्यप्रयत्नेषु अन्तिमात्रायः प्रयत्नाः केवलं स्वरसम्बद्धाः । ते च पूर्वम् उत्तराः । अवशिष्टाः अस्तौ प्रयत्नाः व्यञ्जनसम्बद्धाः । केषां व्यञ्जनानां के प्रयत्नाः इति इह प्रदर्शयते । यथा -

अल्पप्राणः	काढ़, चज्ज्व, जड्ण, तदन, पब्म, यरलव [वर्गाणां प्रथमद्वयीयत्वमा: अन्तःस्थान (यणः)]
महाप्राणः	खध, छस्म, ठद, थध, फध, शासह [वर्गाणां द्वितीयत्वमै, ऊर्ध्वाणश (शल)]

पूर्वप्रदाशेत्तु कोष्टकेतु निर्दिष्टानाम्

ମାଧ୍ୟମିକ

कर्कशव्यञ्जनानां ('खर्वर्णनाम') विवारः श्वासः अधोषश्चेति त्रयः प्रयत्नाः । मुदुव्यञ्जनानां ('हश् वर्णनाम') संवारः, नादः, घोषश्चेति त्रयः प्रयत्नाः । पुनरपि वर्णाणां प्रथम-
तृतीयपञ्चमानां यथरलवानां अल्पप्राणः । नर्णाणां द्वितीयतुर्थयोः शास्त्रहां च महाप्राणः ।
अतः एकैकस्यापि व्यञ्जनस्य सम्बन्धिनः चत्वारो बाह्यप्रयत्नाः भवन्ति । यथा -
क'कारस्य - १. विवारः २. श्वासः ३. अघोषः ४. अल्पप्राणः
ख'कारस्य - १. विवारः २. श्वासः ३. अघोषः ४. महाप्राणः
ज'कारस्य - १. संवारः २. नादः ३. घोषः ४. अल्पप्राणः
झ'कारस्य - १. संवारः २. नादः ३. घोषः ४. महाप्राणः

गुण
सम्प्रदायः

‘स्थानानि प्रयत्नाश्च’ इति विभागे प्रदर्शितानाम् एष संक्षेपः । एतानि चाच्यानि^{२०} कण्ठगतानि यदि भवन्ति ताहि वर्णानां स्थानप्रयत्नविवेकः सुकरः । तथाहि -

अकुहिविसर्जनीयाना कण्ठः । इत्युपशानां तालु । क्रद्गुरषणां मूर्धा । ल्घुलसानां दन्ता: । उपप्रथानीयानामोष्टैः । जम्बलग्ननाना नासिका च । एदैतोः कण्ठालु । ओदोतोः कण्ठोष्टम् । वकारस्य दन्तोष्टम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । पञ्चमवर्णेयंगा वा युत्तरस्य हकारस्य उरः ।

२. प्रथमा:-

- प्रपत्नो द्विधा - आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।
१. आभ्यन्तरः पञ्चधा - स्पृष्टेष्टस्त्रेष्टद्विवृतविवृतसंवृतभेदत् । तत्र स्पृष्टं प्रपत्नं स्पर्शनाम् । ईषत्पृष्टमनःस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं स्वराणाम् । हस्तस्य अवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् ।

20. कौमुद्धा: पङ्ग्यः एव प्रायोऽत्र लिखिता: ।

- बाह्यप्रयत्नस्वेकादशस्था -
विवारः संवारः शासो नदो घोषोऽघोषोऽत्यप्राणो महाप्राण उदात् अनुदातः स्वरितश्चेति । तत्र खरो विवारश्रासा: अवोषाश्च । हस्तः संवारनादः घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमदृतीयपञ्चमाः यणश्चाल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थी शालश्च महाप्राणाः²¹ ।

(५) माहेश्वरसूत्राणि

यानि चतुर्दश सूत्राणि आश्रित्य समस्तं व्याकरणं प्रवृत्तं, तानि 'अक्षरसमानाय' इति शब्देन व्यवहितते । महेश्वराद् इमानि चतुर्दश सूत्राणि समधिगतानि इति कृत्वा तानि माहेश्वरसूत्राणि इति लोके प्रसिद्धं गतानि ।

इमानि च तानि चतुर्दश माहेश्वरसूत्राणि -

१. अद्वितीय	२. क्रिल्लक	३. एओह
४. ऐओच	५. हयवाद	६. लण्
७. जम्हनम्	८. ज्ञाभव्	९. यद्वष्
१०. जग्बाड्डय	११. खफछठथचटव	१२. कपय्
१३. शाषस्	१४. हल्	

एतत् चतुर्दशम् सुत्रब्धापि स्वराहितम् एकैकं व्यञ्जनम् अन्ते श्रूयते । एताहशेन अन्तमवर्णनं सह आदिमवर्णः यदि उच्चारते तर्हि तदन्तिमं व्यञ्जनं विहय सर्वे वर्णाः गृहीताः भवन्ति । यथा - 'अइण्' इति सुत्रस्थः 'अ' कारः 'ऐऔच' इति सूत्रस्थेन अन्तिमव्यञ्जनेन 'च' कारेण सह यद्युच्चारयते तदा अच् इति श्रूयते । तदा 'अच्' इति पदात् 'अ इ उ ऋ ल ए ओ ऐ औ' इति वर्णाः उपस्थिताः भवन्ति । एवम् उपस्थित्य व्यवृहतः शब्दः 'प्रत्याहारः' इति शब्देन व्याकरणे प्रथितः । स्मारप्रतिपत्तये केवन प्रत्याहाराः विवृत्य प्रदर्शयन्ते । तथाहि -

अक्	-	-
यण्	-	य व र ल
जश्	-	ज् व् ग् इ द्
चर्	-	च द् त् क् प् श
अच्	-	सर्वे स्वाः
हल्	-	
सर्वाणि व्यञ्जनार्थी		

21. पाणिनियसामाद् अक्षराणि, तेषां भेदाः, अक्षराणां स्थानानि, प्रयत्नाक्षेत्रेवामदयः विष्वाः उत्तमाः । अक्षराणाम् उत्तराणप्रक्रियापि दृष्टिषां । अदृ॒ष्टैः प्राप्तिवृद्धये अस्मदीयानां महोदिका !!

प्रत्याहरे इयमिदं स्मरणीयम् -

१. सूत्राणामने विद्यमानानां स्वराहितानां व्यञ्जनानां प्रहणं न भवति । यथा - अक् ।

अत्र अ इ उ क्र म ल इत्येतेषां प्रहणं भवति, न तु एकारककारयोग्रहणम् ।

२. आदिमः वर्णो नाम सूत्रेषु आदिमत्वेन श्रूयमाणः एव वर्णः इति न नियमः ।

अस्माभिः आदिमत्वेन विवक्षितः इति ज्ञेयम् ।

यथा - इक्, यण्, रक्, चर्... ।

* * * * *

वर्णनाम् अतिशयितः सञ्चिष्ठिः सञ्चिष्ठिः । एकस्य वर्णस्य उच्चारणानन्तरम् अपरस्य वर्णस्य उच्चारणम्, ततः तृतीयस्य, ततः चतुर्थस्य इत्येवं क्रमेण शब्दोच्चारणं भवति । द्वयोः वर्णयोः उच्चारणयोः मध्ये अर्धमात्राकालात् आपि अधिककालेन व्यवधानं यथा न भवेत् (द्वयोः वर्णयोः उच्चारणयोः मध्ये अर्धमात्राकालः सहाते इत्यर्थः) तथा उच्चारणमेव सञ्चिष्ठिः । एवं सञ्चौ सति कदाचिद् वर्णस्य आदेशादिकं भवति । इत्थम् आदेशादिकम् एव सञ्चिकार्यम् इच्युच्यते । इदं च सञ्चिकार्यं पदस्य मध्ये पदयोमध्ये वा सम्भवेत् ।

यथा - १. हे + ए = हरये । २. इति + अपि = इत्यपि अत्र आद्ये पदस्य मध्ये, द्वितीये पदयोमध्ये सञ्चिकार्यं प्रवृत्तम् । लोके तु सञ्चिकार्यमित्यर्थं सञ्चिरिति व्यवहारः क्रियते । अतः सञ्चिप्रकरणमित्यस्य सञ्चिकार्यप्रकरणमित्यर्थः । चण्णसञ्चिरित्यस्य यण्णरूपसञ्चिकार्यमित्यर्थः । इत्थम् सञ्चिप्रकरणे सञ्चिशब्दः सञ्चिकार्यपरः इति ज्ञेयम् । आदेशादिकं चतुर्था सम्भवति - १. आदेशरूपेण २. आदामरूपेण ३. लोपरूपेण ४. प्रकृतिभावरूपेण ।

(अ) सन्ध्याः

२. सन्धिप्रकरणम्

१. आदेशः
'योऽभूत्वा भवति सः आदेशः' इति भाष्यकारोण उक्तम् । पूर्वस्थितम् अक्षरं निरस्य नृतनस्य अक्षरस्य उदयः एव आदेशः । अतः एव शब्दवदादेशः इति चृद्धाः क्वचहरन्ति । अयमादेशः पूर्वस्य स्थाने परस्य वा स्थाने स्यात्, पूर्वपरयोः स्थानेऽपि स्यात् । पूर्वपरयोः स्थाने प्रवर्तमानः आदेशः 'एकादेशः' इति शब्देन व्यवहितये । यथा - १. यदि + अपि = यद्यपि । अत्र इकारस्य स्थाने यकारादेशः । २. गण + ईशः = गणेशः । अत्र पूर्वपरयोः आकारोकायोः स्थाने (अ + इ) एकारस्यः एकादेशः ।
२. आगमः
स्थितस्य वर्णस्य पार्श्वेषु पूर्वतया अपरस्य वर्णस्य उत्पत्तिः आगमः । नित्रवद् आगमः इति फलितार्थः । यथा - पठन् + अस्ति = पठन्नस्ति । अत्र आकारात्मूर्वं अपूर्वः (नृतनः) अपरो नकारः उत्पत्तः ।

३. लोपः

वर्णस्य अदर्शनं लोपः ।

यथा - १. उभाव् + अपि = उभा अपि । अत्र वकारस्य लोपः ।

४. प्रकृतिभावः

निमित्ते सत्यपि आदेशाभावो विधीयते । सः एव प्रकृतिभावः ।

यथा - हरी + एतो = हरी एतो । अत्र यणो निमित्तस्य सद्ग्रावेऽपि यण् न प्रवृत्तः । यणाभावोऽज्ञातिः ।

(आ) सन्धिभेदाः

सन्धयस्त्रिविधाः^१ - १. स्वर(अच्)सन्धिः २. व्यञ्जन(हल)सन्धिः ३. विसर्गसन्धिश्चेति ।

१. स्वरसन्धिः - स्वरस्य स्थाने आदेशः स्वरसन्धिः ।

यथा -

अनु + एषणम् = अन्वेषणम् । अत्र उकारस्य स्थाने आदेशः ।

२. व्यञ्जनसन्धिः - व्यञ्जनस्य स्थाने आदेशः स्वरसन्धिः । लोपः, व्यञ्जननिमित्कागमश्च-

व्यञ्जनसन्धिः ।

यथा -

जगत् + ईशः = जगदीशः - अत्र तकारस्य स्थाने आदेशः ।

उभाव् + अपि = उभा अपि - अत्र वकारस्य लोपः ।

पचन् + अस्ति = पचन्नस्ति - अत्र व्यञ्जननिमित्कः आगमः ।

३. विसर्गसन्धिः - विसर्गस्य स्थाने आदेशः लोपश्च विसर्गसन्धिः ।

यथा -

बालः + तत्र = बालतत्र - अत्र विसर्गस्य स्थाने आदेशः ।

वृक्षाः + अत्र = वृक्षा अत्र - अत्र विसर्गस्य लोपः ।

प्रकृतिभावः स्वरसन्धौ, स्वादिसन्धिः विसर्गसन्धौ च अन्तर्भवितः अत्र इति ज्ञेयम् ।

३. स्वरसन्धयः

स्वरसन्धयोऽस्त्रिविधाः । तथा हि -

१. यणसन्धिः एत्योः द्वयोः सन्ध्योः पूर्वस्य एकस्यैव वर्णस्य स्थाने

२. यान्तवानादेशसन्धिः आदेशो भवति ।

३. गुणसन्धिः

४. वृद्धसन्धिः

५. सवर्णदीर्घसन्धिः

६. पूर्वलपसन्धिः

७. पररूपसन्धिः

८. प्रकृतिभावः

- अत्र आदेशाभावः ।

४. यणसन्धिः

*यण् = य् व् र् ल्

इ	उ	ऋ	ल
य्	व्	॒	॒

+ असवणोऽवरः

इ इ उ ऊ ऋ ऋ ल इत्येतेभ्यो वर्णेभ्योऽसवणे स्वरे परे 'इ इ' इत्यनयोः स्थाने यकारः, उ ऊ इत्यनयोः स्थाने वकारः, ऋ ऋ इत्यनयोः स्थाने रकारः (रेफः), लकारस्य स्थाने लकारश्च आदेशो भवति । यथा -

$$i. \quad इ / इ + (असवणत्वरः) = य्$$

१. प्रति + एकम्

प्रत् + य् + एकम् = प्रत्येकम् । (इ = य्)

२. नदी + अत्र

नद् + य् + अत्र = नद्यत्र । (इ = य्)

१. वैयाकरणः सन्धीन् पञ्चामिः प्रकारैः विभजने । अस्त्रिः, प्रकृतिभावः, व्यञ्जनसन्धिः, विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिश्चेति । पुस्तके उस्मिन् बोधनसौकर्याय 'त्रिविधा: सन्धयः' इति विभागो दर्शितः । अयं पाणिनीयपरिधावेवेति ज्ञेयम् ।

२. अस्त्राचार्या साक्षात् विसर्गस्य लोपो न विहितः । अस्मिन् पुस्तके बोधनसौकर्याय विसर्गस्य लोपस्यः उपायोऽस्त्राचार्यः । न तावता पाणिनीयेन विरोधः । लक्ष्यस्य उभयथापि सिद्धेः । अतोऽस्मिन् पुस्तके क्वचिद्ग्रामान्तराश्रयणं पाणिनीयपरिधावेति इति ज्ञेयम् ।

* 'यण्' इति प्रत्याहारः । (१० पृष्ठं पश्यन्तु)

३. इको यणत्वा - ६. १. ७७ इकः स्थाने यण् स्यादित्वं महितायां विषये । इको यण् स्यादपवर्णेऽवरः ज्ञेयम् ।

विशेषः

१. वृथू + डम् + आगमन + स् = पर्णी, कृतद्वितसमाश्च

वृथू + आगमन = सुपो धातुप्रातिपदिकयोः

वृथू + व् + आगमन = इको यणति

वध्वागमन + स् = स्वौजसमौद्र...

वध्वागमनम् = अनि पूर्वः

वृथू + डम् + आगमन + स् = इत्यवस्थायां षष्ठीसमासे प्रतिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्यययोलोमे यण्मन्त्रै समुदायात् सुप्रत्यये, आदेशे, पूर्वल्पे च वध्वागमनम् इति सिद्धं भवति । एषः 'वध्वागमनम्' इत्यस्य समस्तस्य पदस्य प्रक्रियाक्रमः । एतामु प्रक्रियामु यण्मन्त्रित्यपि प्रक्रिटः । स च यण् वृथू + आगमन इत्यवस्थायां प्रवर्तते, न तु वृथू + आगमनम् इत्यवस्थायाम् । सन्धिप्रवृत्यनन्तरमेव सुबुत्पत्तेः । समासे सर्वत्र एषा एव सरणिः शास्त्रीया ।

२. गो + य = गोपयसोर्वतः

गव्य + स् = स्वौजसमौद्र.....

गव्य + अम् = अतोऽम्

गव्यम् = अमि पूर्वः ।

गो इति प्रातिपदिकात् 'य' प्रत्यये अवादेशे, सुप्रत्यये, अमादेशे, पूर्वल्पे च गव्यम् इति रूपं भवति । अत्रापि गो + य इत्यवस्थायां अवादेशः प्रवर्तते, न तु गो + यम् इत्यवस्थायाम् । सन्धिप्रवृत्यनन्तरमेव सुबुत्पत्तेः । प्रत्यये परे सर्वत्र एषा एव शास्त्रीया सरणिः । किन्तु ग्रन्थेऽस्मिन् एषा सरणिः न आश्रिता ।

अतः वृथू + आगमनम् इत्यवस्थायां यणादेशः इति, गो यम् इत्यवस्थायाम् अवादेशः इति च निरूपणं कृतम् ।

इत्यमेव ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वत्र निरूपितम् । तत्र तु कारणं - प्राप्यः अव्यापनं परिपाटी एव । बालमनोरामादिव्याख्यानं इति क्रमोऽयं कवित् दृश्यते ।

ii. उ / उ + (अस्वर्णस्वरः) = व्

१. मन् + व् + अन्तरम्

२. वृथू + आगमनम्

वृथू + व् + आगमनम् = वध्वागमनम् । (कृ = व्)

iii.

ऋ / ऋ' + (अस्वर्णस्वरः) = र्

१. पितृ + इच्छा
पितृ + इ + इच्छा = पित्रिच्छा । (ऋ = इ)

iv.

ल्ल + (अस्वर्णस्वरः) = ल्

१. घर्स्त्व + आदेशः
घर्स्त्व + ल् + आदेशः = घस्त्लादेशः । (ल्ल = ल्)

अन्यानुदाहरणानि -

यदि + अपि = यद्वपि ।

सुधी + उपास्यः = सुधुपास्यः ।

धात + अंशः = धात्रांशः ।

पितृ + अंशः = पित्रिंशः ।

वृथू + आसनम् = वध्वासनम् ।

इति + आचरति = इत्याचरति ।

इति + आक्षितः = इत्याक्षितः ।

साधु + इदम् = साध्विदम् ।

स्मरामि + अहम् = स्मराम्यहम् ।

इति + आधुनिकः = इत्याधुनिकः ।

नास्ति + असाध्यम् = नास्त्यसाध्यम् ।

व्यासनेत्रु + असत्तम् = व्यासनेव्यसत्तम् ।

२. यान्तवान्तादेशासन्धिः यानौ वानौ च = अय् आय् अव् आव्

३. १.

ए	ऐ	ओ	औ
अय्	आय्	अव्	आव्

+ स्वरः

५. 'ए ए ओ औ' इत्येतेभ्यो वर्णेभ्यः स्वरे परे एकारस्य स्थाने अय्, ऐकारस्य स्थाने आय्, ओकारस्य स्थाने अव्, औकारस्य स्थाने आव् च आदेशो भवति ।

४. क्रकारात्परः अस्वर्णस्वरः उर्लभः । तादेशोदाहरणस्य विरलत्वात् । कृ + इति - क्रिति

इदुदाहरण कथञ्चिद्देह्यम् । 'कृ' इति कक्षन् थातुः ।

५. एवोऽयवाचः - ६. १.७८ एवः क्रमाद् अय् अव् अव् आय् आव् एवे स्युरित्वं ।

i.

ए + (स्वरः) = अय्

- हे + ए
- हर् + अय् + ए = हरये । (ए = अय्)
- हे + आगच्छ

हर् + अय् + आगच्छ = *हरयागच्छ । (ए = अय्)

ऐ + (स्वरः) = अय्

- ई + अकः

न् + आय् + अकः = नायकः । (ऐ = आय्)

तस्ये + इदम् = *तस्यायिदम् । (ऐ = आय्)

ओ + (स्वरः) = अव्

- विष्णो + ए

विष्णु + अव् + ए = विष्णवे । (ओ = अव्)

गुरो + अव् + आदिशा

गुर् + अव् + आदिशा = *गुरावादिशा । (ओ = अव्)

औ + (स्वरः) = आव्

- औ + अकः

पृ + आव् + अकः = पावकः । (औ = आव्)

बालकौ + आगतौ

बालक् + आव् + आगतौ = *बालकावागतौ । (औ = आव्)

अन्यानुदहरणानि -

फले + इच्छा = फलियिच्छा / फल इच्छा

कटे + उपवेशनम् = कटयुपवेशनम् / कट उपवेशनम्

जने + उल्कण्ठा = जनुल्कण्ठा / जन उल्कण्ठा

वदने + औषधम् = वदनयोषधम् / वदन औषधम्

तस्मै + एतत् = तस्मायेतत् / तस्मा एतत्

तस्ये + ओदनम् = तस्यायोदनम् / तस्या ओदनम्

वै + इह = वायिह / वा इह

द्विषावहै + आर्तिम् = द्विषवहायार्तिम् / द्विषावहा आर्तिम्

करौ + एतौ = करावेतौ / करा एतौ

तौ + एकदा = तावेकदा / ता एकदा

बालौ + ओजस्विनौ = बालावोजस्विनौ / बाला ओजस्विनौ

नरौ + उदारौ = नराउदारौ / नरा उदारौ

भानो + इह = भानविह / भान इह

गुरो + उत्साहः = गुरुउत्साहः / गुर उत्साहः

२.२.

ओ अव् औ आव्

+ **यादिप्रत्ययः**

‘यकारादिप्रत्यये परे ओ औ इत्येतयोः स्थाने क्रमाद् अव् आव् एतौ आदेशो भवतः ।

ओ + (यादिप्रत्ययः) = अव्

गो + यम्

पृ + अव् + यम् = गव्यम् (ओ = अव्)

ओ + (यादिप्रत्ययः)

नौ + यम्

न् + आव् + यम् = नाव्यम् । (ओ = आव्)

इत्यमवधेयम्

स्वरसन्धिषु यण्सन्थौ यान्तवान्तोदेशसन्थौ च एकस्य (पूर्वस्थितस्य) वर्णस्य स्थाने आदेशो भवति । इत्यं सन्धिष्ठयं विहाय अन्यत्र स्वरसन्धिषु पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति ।

विशेषः - i. 'पदान्ते' विद्यमानानाम् 'ए' ए, ओ औ औ 'इत्येतेषां वर्णानां क्रमाद् अय् अय् अव् आव् एते आदेशाः यदा भवति तदा यकारस्य वकारस्य च विकल्पेन लोपे भवति । लोपे कृते पुनः सन्धिः न करणीयः ।

ii. हे + आगच्छ = हरयागच्छ / हर आगच्छ । (सवर्णदीर्घः न)

6. वानो यि प्रत्यये - ६.१.७९ यकारादे प्रत्यये परे ओदीतोर् आव् एतौ स्तः । 'गव्यतिः' इत्यत्र 'अव्यप्रतिमणे च' इति वातिकेन अवादेशाः । औप्यत, औप्यत इत्यादौ 'धातोस्त्रिमितस्यैव

7. लोपः शाकत्यस्य - ८.३.१९ अवण्ठूर्वयोः पदान्तयोर्वयोर्वान् लोपोऽशिपे । पूर्वानिष्ठम्-

८.२.१ इति लोपशास्त्रस्य असिद्धत्वात् न स्वरसन्धिः ।

ii.

अ/आ + उ/ऊ = ओ

२. तस्यै + इदम् = तस्यायिदम् / तस्या इदम् । (गुणसम्बिदः न)
३. गुरो + आदिश = गुरवादिश / गुर आदिश । (स्वर्णदीर्घः न)
४. बालकौ + आगतौ = बालकावागतौ / बालका आगतौ । (स्वर्णदीर्घः न)

- ii. पदान्तादेकाराद् ओकाराच्च अकारे परे पूर्वलप्य* भवति ।

यथा - हेरे + अव = हेरुव
विष्णो + अव = विष्णोउव

गुणः = ए ओ अर् अल्

गुणसम्बिदः

अ/आ + इ/ई	अ/आ + उ/ऊ	अ/आ + ऋ/ऋ	अ/आ + ल्ल
ए	ओ	अर्	अल्

अ आ इत्येताभ्यां वर्णाभ्याम् इ इ^{१०} इत्येतयोः परयोः एकारः, उ ऊ इत्येतयोः परयोः ओकारः, ऋग्र इत्येतयोः परयोः अर्, ल्लकारे परे अल् च पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति ।

i. **अ/आ + इ/ई = ए**

- केव + इन्द्रः = देवेन्द्रः । (अ + इ = ए)
- गण + इशः = गणेशः । (अ + इ = ए)
- तव् + ए + ऊः = तेवेऊः । (अ + इ = ए)
- महा + इन्द्रः = महेन्द्रः । (अ + इ = ए)
- महा + इशः = महेशः । (अ + इ = ए)
- मह + अल् + कारः = महल्कारः । (अ + ल्ल = अल्)

अन्यान्युदाहरणानि -

- उप + इन्द्रः = उपेन्द्रः
- परम + इंश्वरः = परमेश्वरः
- महा + इंश्वरः = महेश्वरः
- रमा + इशः = रमेशः
- गुण + उपेतम् = गुणपेतम्
- सुलभ + उपायः = सुलभोपायः
- सप्त + ऋषयः = सप्तर्षयः
- कृष्ण + ऋद्धिः = कृष्णद्धिः
- परम + उत्कृष्टम् = परमोत्कृष्टम्

8. अदेव्युग्मः - १.१.२ अत् एऽ च गुणसंज्ञः स्यात् ।
9. आद् गुणः - ६.१.८७ अवर्णदीर्घि परे पूर्वपरयोरेको गुणः आदेशः स्यात्संहितागम् । अवर्णदीर्घि परे इति स्वरस्य फलितोऽध्यः इति शेषम् ।

10. ल्लुते इकारे (इ३) परेऽपि गुणो भवति । एवं ल्लुते उकारे अपि । किन्तु तादृशस्य लक्ष्यस्य अत्यन्तं दुर्लभतात् निमित्कोटी न तौ उपती । अतः पूर्वलप्यसम्बिदः विहाय अन्ये सन्धयः प्रवर्तने यदि परस्थाने ल्लुतः शूयेत इति सर्वेषु स्वरसम्बिद्यु ज्ञेयम् ।

* पूर्वलप्यसम्बिदः २५ पृष्ठे परस्थन् ।

- सूर्य + उदयः
सूर्य + ओ + दयः = सूर्योदयः । (अ + उ = ओ)

- एक + ऊनविंशतिः
एक + ओ + नविंशतिः = एकोनविंशतिः । (अ + ऊ = ओ)

- महा + उत्सवः
मह + ओ + त्सवः = महोत्सवः । (आ + उ = ओ)

- महा + ऊर्मिः
मह + ओ + र्मिः = महोर्मिः । (आ + ऊ = ओ)

अ/आ + ऋ/ऋ = अर्

- सप्त + ऋषयः
सप्त + अर् + षयः = सप्तर्षयः । (अ + ऋ = अर्)
- महा + ऋषिः
मह + अर् + षिः = महर्षिः । (आ + ऋ = अर्)
- तव + ल्लकारः
तव् + अल् + कारः = तवल्लकारः । (अ + ल्ल = अल्)
- महा + ल्लकारः
मह + अल् + कारः = महल्लकारः । (अ + ल्ल = अल्)

iv.

पुल्ल + उत्तमः - पुल्लयत्तमः
धीर + उद्धतः - धीरोद्धतः
जिह्वा + इति - जिह्वेति
देव + ऋषिः - देवर्षिः

प्राचीना + गुर्जिः - प्राचीनोगुर्जिः
परिचयत्य + उद्देशः - परिचयत्योद्देशः
न + इच्छति - नेच्छति
महा + उद्देशः - महोद्देशः

- महा + औत्तुक्यम्
मह + औ + तुक्यम् = महौत्तुक्यम् । (आ + औ = औ)

अन्यान्युदाहरणानि -

कृष्ण + एकत्वम् = कृष्णोकत्वम् देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम्

वन + औषधम् = वनौषधम् द्वितीया + एकवचनम् = द्वितीयेकवचनम्

अद्य + एव = अद्यैव दिव्य + औषधम् = दिव्यैषधम्

न + एव = नैव तत्र + एकदा = तत्रैकदा

तत्र + एव = तत्रैव कृष्ण + औल्कण्ठयम् = कृष्णोल्कण्ठउद्धरणम्

तत्र + एव = तत्रैव तत्र + एव = तथैव

मा + एवम् = मैवम् परम + औचित्यम् = परमौचित्यम्

यदा + एव = यदैव द्वृष्टा + एतत् = द्वृष्टैतत्

राष्ट्र + ऐक्यम् = राष्ट्रैक्यम् देवता + एकात्म्यम् = देवैकात्म्यम्

परम + औदार्यम् = परमौदार्यम् रत्ना + औषधी = रत्नैषधी

- ४.१.** **वृद्धिः - ऐ, औ, आर, आल्**
अ/आ + एरे	अ/आ + ओ/औ
ऐ	औ
- ^{१२} 'अ आ' इत्येताख्यां वर्णाभ्याम् 'ए ऐ' इत्येतयोः परयोः 'ऐ'कारः, 'ओ औ' इत्येतयोः परयोः 'ओकारः' च, पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति' ।
- i. **अ/आ + एरे - ऐ**
- एक + एकम्
  - तत्र + ऐश्वर्यम्
  - तत्र + ऐ + श्वर्यम् = तत्रैश्वर्यम् । (अ + ऐ - ऐ)
  - सदा + एव
  - सद + ऐ + व = सदैव । (आ + ए - ऐ)
  - महा + ऐश्वर्यम्
  - मह + ऐ + श्वर्यम् = महैश्वर्यम् । (आ + ए = ऐ)
- ii. **अ/आ + ओ/औ = औ**
- तस्य + औदनः
  - मम + औषधम्
  - गङ्गा + ओषधः

- ४.२.** **आर्**
^{१३} अ/आ + ऋ	^{१४} एरे + ल
आर्	आल्
- ^{१५} अकारान्ताद् आकारान्ताद्वा उपसार्गाद् ऋकारादो धातो परे पूर्वपरयोः स्थाने आर् इत्यादेशो भवति । ^{१६} ऋकारादौ ल्ककारादौ सुव्यातो परे तु विकल्पेन ।
- i. **अ + ऋ = आर् अ + ल्ल = आल्**
- उप + ऋच्छति
  - प्र + आर् + ऋच्छति = *उपाच्छति । (अ + ऋ = आर्)
  - प्र + ऋषभीयति
  - प्र + आर् + ऋषभीयति = प्रार्षभीयति । (अ + ऋ = आर्)
(प्रभीयति - वृद्ध्यभावे गुणः)

12. नृद्वादेव - १.१.१. आदेव वृद्धिगतः स्यात् ।
13. वृद्धिरेति - ६.१.८८ आदेति परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
14. पररूपसन्धौ 'अस्मापवादः' इत्यात्मा लिखितः पर्हीः परम्यतु । (२७ पृष्ठे)
15. आकारान्तादुपसार्गातः ऋकारातिः ल्ककारादिश्च धातुः दुर्लभः ।
16. उपसार्गातिः धातो - ६.१.११ अवर्णान्तादुपसार्गाकारातो धातो परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।
17. वा सुष्यापिशलेः - ६.१.१२ अवर्णान्तादुपसार्गाकारातो धातो परे वृद्धिरेकादेशो वा स्त्रै ।
- * व्रैषः, प्रैषः इत्येतद्वृद्धय उपाच्छति इत्यात्मा सुखातः इत्यन्तं यात्र गुणः प्रातः गुणापवादत्वेन वृद्धिरिहिता । प्रैषः, प्रैषः इत्यत्र तु पररूपं प्रातम् । तस्मापवादत्वेन वृद्धिरिहिता ।
- एषः, प्रैषः इत्यनयोः धातुनिष्पत्तत्वात् पररूपं प्रातम् ।
18. 'अक्षद्वृहिन्यामुपसार्गात्म' (वा) - अक्षसार्वाद् ऋहिनीशब्दे परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।

- अप + लकारीयति

उप + आल + कारीयति = उपलकारीयति । (अ + ल - आल)

(उपलकारीयति - वृद्धभावे गुणः)

विशेषः

i. अधोनिर्दिष्टे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः भवति -

¹⁸अश्व + ऊहिनी = अश्वौहिनी ।

स्व + ईरिन् = स्वैरी ।

²⁰प्र + ऊहः = प्रौहः ।

प्र + ऊहिं = प्रौहिं ।

प्र + एष्यः = प्रैष्यः ।

वत्सतर + क्रणम् = वत्सतराणम् ।

वसन + क्रणम् = वसनाणम् ।

क्रण + क्रणम् = क्रणाणम् ।

स्व + ईरिन् = स्वैरी ।

प्र + ऊहिं = प्रौहिं ।

प्र + एष्यः = प्रैष्यः ।

दशाणा (नदी)

ii. ²²'अ आ' इत्येताभ्याम् क्रतशब्दे परे पूर्वपरयोः स्थाने आर् आदशो भवति, एष आदेशः तु तीयासमासे एव । यथा - सुख + क्रतः = सुखातः । अत्र सुखेन क्रतः इति विग्रहः । परम + क्रतः = परमतः इत्यत्र तु परमश्वासै क्रतश्वेति विग्रहः । अतोऽत्र गुण एव, न वृद्धिः ।

३. सर्वर्णदीर्घस्थिः

सर्वर्णदीर्घः = आ ई ऊ क्र

अ	आ	ई	उ	ऊ	ऋ
आ		ई	ऊ	ऋ	

+ सर्वर्णस्वरः

४. सर्वर्णदीर्घस्थिः

²¹'अ आ' इत्येताभ्याम् 'अ आ' इत्येतयोः परयोः आकारः, 'ई ई' इत्येताभ्याम्

स्वादेशिणोः' (वा) - स्वशब्दाद् ईरिनशब्दे ईरिनशब्दे च परे वृद्धिकोदेशः स्यात् ।

20. 'प्रादूहोऽल्लोधेष्येषु' (वा) - प्र इत्युपसाद् ऊह, ऊह, ऊहि, एष, एष्य इत्येतेषु परेषु वृद्धिकोदेशः स्यात् ।

21. 'प्रवत्सतरक्ष्वलवसनदशाणिनामृणे' (वा) - प्र, वत्सतर, क्रम्बल, वसन, तर्सा, क्रूण इत्येतेष्यः क्रणशब्दे परे वृद्धिकोदेशः स्यात् ।

22. 'क्रते च तु तीयासमासे' (वा) - तीयासमासे अकाराद् क्रतशब्दे परे वृद्धिकोदेशः स्यात् ।

23. अकः सर्वणे दीर्घः - दृ. १.१०१ अकः सर्वणे ऊहिं परे दीर्घ एकादेशः स्यात् ।

१.

अ/आ + अ/आ = आ

- परम + अर्थः

परम + आ + र्थः = परमार्थः । (अ + अ = आ)

- देव + आलयः

देव + आ + लयः = देवालयः । (अ + आ = आ)

- विद्या + अभ्यासः

विद्यू + आ + भ्यासः = विद्याभ्यासः । (आ + अ = आ)

- विद्या + आलयः

विद्यू + आ + लयः = विद्यालयः । (आ + आ = आ)

२.

इडै + इ/ई = ई

- कवि + इद्रः

कव् + ई + द्रः = कवीद्रः । (इ + इ = ई)

- कवि + ईश्वरः

कव् + ई + श्वरः = कवीश्वरः (इ + ई = ई)

- पृथिवी + इन्दुः

पृथिव् + ई + न्दुः = पृथिवीन्दुः । (ई + इ = ई)

- मही + ईशः

मह् + ई + शः = महीशः । (ई + ई = ई)

३.

उ/ऊ + उ/ऊ = ऊ

- भानु + उदयः

भान् + ऊ + दयः = भानुदयः । (उ + उ = ऊ)

- साधु + ऊतुः

साधु + ऊ + तु = साधूतुः । (उ + ऊ = ऊ)

- वधु + ऊताहः

वधु + ऊ + ताहः = वधूताहः । (ऊ + ऊ = ऊ)

- वधु + ऊर्मिका

वधु + ऊ + ऊर्मिका = वधूर्मिका । (ऊ + ऊ = ऊ)

४.

सर्वणे परे पूर्वत्र क्षतरस्य लक्षात्मके तुर्तभा । नास्त्येव वा । तथैव क्षकारात्मरः

'इ ई' इत्येतयोः परयोः ईकारः, 'उ ऊ' इत्येताभ्याम् 'उ ऊ' इत्येतयोः परयोः ऊकारः, 'ऋ' इत्यमात् 'ऋ ऊ' इत्येतयोः परयोः ऋकारः, पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति ।

ऋ + ॠ/ऋ - ॠ

- पितृ + ॠ/ऋ - ॠ
पितृ + ॠ + णम् = पितृणम् (ऋ + ॠ = ॠ)

- होतृ + लकारः
होतृ + ॠ + कारः = होतृकारः । (ऋ + लृ - ॠ)

अन्यान्युदाहरणानि -

अल्प + अपराधः = अल्पापराधः

विद्या + अध्यासः = विद्याध्यासः

मुनि + इन्द्रः = मुनीन्द्रः

श्री + ईशः = श्रीशः

गुरु + ऊर्धः = गुरुर्धः

होतृ + ऋकारः = होतृकारः

मधुर + अक्षरम् = मधुराक्षरम्

दैत्य + अरिः = दैत्यरिः

अस्ति + इत्यम् = अस्तीत्यम्

दर्भ + आसनम् = दर्भासनम्

पूर्वलूपम् = ए ओ

५. परस्परसंबन्धः

ए	ओ	+	अ
---	---	---	---

²⁵पदान्तादृ एकारादृ अकारे परे एकारः; पदान्तादृ ओकारादृ अकारे परे ओकारः;
च पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति ।

६. परस्परसंबन्धः

अ	ए	+	ओ
---	---	---	---

²⁶अवरण्नान्तादुपसगादृ एकारादै धातौ परे 'एकारः'; ओकारादै धातौ परे 'ओकारः';
पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति । वृद्धेरयम् अपवादः ।

७. परस्परसंबन्धः

ए	ओ	+	अ
---	---	---	---

अन्ते + अपि
अन्त + ए + पि = अन्तेऽपि । (ए + अ = ए)

८. परस्परसंबन्धः

ओ	अ
---	---

सो + अथम्
स + ओ + यम् = सोऽयम् । (ओ + अ = ओ)

²⁵ एङ्गः पदान्तादृ - ६.१.१०९ पदान्तादेहोऽग्निः परे पूर्वलूपमेकादेशः स्यात् ।
* 'ङ' इत्वं विद्वं स्पष्टप्रतिपत्तये लिख्यते । पाणिनिना तु न विहितम् ।

अन्यान्युदाहरणानि -

ते + अत्र = तेऽत्र
गो + अवत्र - गोऽवत्र

को + अपि = कोऽपि
गौ + अहम् - गौऽहम्

मात्रे + अर्पितम् - मात्रेऽर्पितम्
रामो + अहस्त - रामोऽहस्त

हे + अव = हे॒उव
गोविन्दो + अतिथिः = गोविन्दोऽतिथिः
मार्गो + अन्यः = मार्गोऽन्यः

दीर्घे + अहनि - दीर्घ॒उहनि
मे + अन्तिके - मे॒उत्तिके

सुन्दरे + अब्दे - सुन्दर॒उब्दे
रमे + अविके - रमे॒उविके

इमव्येष्यम्

i. यान्तवान्तादेशसञ्चे: अयम् अपवादः ।
ii. ²⁵समासे गोशब्दात् हस्ताकारे परे प्रकृतिभावः, पूर्वलूपम्, 'अव' इत्यादेशः च
भवति, अकारं विहय अन्येषु स्वरेषु परेषु ओकारात्य अव इति, अव इति च
आदेशो भवति । यथा -

- गो + अयम् - गो अयम्/गोऽयम्/गवायम् ।
गो + अजिनम् - गो अजिनम्/गोऽजिनम्/गवाजिनम् ।

- गो + उष्मम् - गवोष्मम्/गवुष्मम् ।
- गो + ओदनम् - गलौदनम्/गवोदनम्

गवाशः, गवेन्द्रः इत्यत्र तु नित्यम् अवादेशो भवति ।

८. परस्परसंबन्धः

अ	ए	+	ओ
---	---	---	---

²⁶अवरण्नान्तादुपसगादृ एकारादै धातौ परे 'एकारः'; ओकारादै धातौ परे 'ओकारः';
पूर्वपरयोः स्थाने एकादेशो भवति । वृद्धेरयम् अपवादः ।

९. परस्परसंबन्धः

ए	ज	+	ते
---	---	---	----

स + ए + जते - प्रेजते । (अ + ए - ए)

²⁷एङ्गः परस्परसंबन्धः ६.१.१४ अवरण्नान्तादुपसगादिङ्गादै धातौ परे पारस्परमेकादेशः स्यात् ।

* 'ङ' इत्वं विद्वं स्पष्टप्रतिपत्तये लिख्यते । पाणिनिना तु न विहितम् ।

ii. **अ + ओ - ओ**

उप + ओषति

अस्याप्रवादः -
उप + ओ + वर्ति = उपोषति । (अ + ओ = ओ)

शिवाय + ओ + नमः = शिवायै नमः । [अ + ओ(१) = ओ(१)]

का + ओमिति वर्दति

क् + ओ + मिति वर्दति = कोमिति वर्दति । [(ओ + मि१(१) = मि१(१)]

ii. **अ/आ + आ(इ) - ए/ओ**

एकारादै इण्ठातौ ए॒थातौ च पे॒रे परलूपं न । किञ्चु वृद्धिरेव (एकारादै तु

परलूपप्राप्तिरेव नास्ति । अतो वृद्धिः स्वयं सिद्धा) यथा -

उप + एति - उपैति

प्र + एथते = प्रैथते ।

विशेषः - i. पूर्वोक्तनिमित्ताभावेऽपि वक्ष्यमाणेषु परलूपं प्रवर्तते इति ज्ञेयम् ।

i. ^{२९}शक + अन्धः = शकन्धः । २. कर्क + अन्धः = कर्कन्धः

(अन्धः = कृपः) ३. कुल + अटा = कुलटा । ४. हल + ईषा =

हलीषा । लाङ्गूल + ईषा = लाङ्गूलीषा । ६. मार्ति + अण्डः =

मार्णडः । ^{३०}सीमा + अन्तः = सीमन्तः । केशवेशे इत्यथै एव

परलूपम् । सीमान्तः इत्यत्र तु सवर्णदीर्घः । मनस् + ईषा = मनीषा

(अस् + ई = ई) पतत् + अञ्जितः = पतञ्जितः (अत् + अ = अ)

समासे एव । यथा -

स्थूल + ओरुः = स्थूलोरुः/स्थूलौरुः
विन्ध + ओळः = विन्धोळः/विन्धौळः

७.२. **अ/आ + ओम् आ(इ)**

^{३१}अकारान्ताद् आकारान्ताद् शब्दाद् ओम् इति पे॒रे ओकारः, आ(इ) इति पे॒रे तु (आ॒इत्युपर्णा॒एव भवेत् ।) (आ + इ = ए) एकारः (आ + उ = ओ) ओकारः वा, पूर्वपर्योः स्थाने एकादेशः स्यात् । अयमपि वृद्धेप्रवादः ।

i. **अ/आ + ओम् = ओ(म्)**

- शिवाय + ओं नमः

28. एत्येत्यूद्यु - ६. १.८९ अवणितजायोत्येत्योरुद्यु च पे॒रे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ।

29. शक-स्वादिषु परलूपं वाच्यम् (वा) ।

30. सीमन्तः केशवेशे (वा)

31. ओत्वोप्ययोः समासे (वा) ।

32. ओमाङ्गोङ्ग - ६. १.१५ ओमि आ॒हि च आत्मे परलूपमेकादेशः स्यात् ।

33. अन्तादिवच्च - ६. १.८५ यो॒उमेकादेशः स पूर्वस्यात्वत् परत्यादिवत्यात् ।
34. क्रृत्यकः - ६. १.१२८ पदनानाद अकः क्रृति पे॒रे प्रकृत्या युः, हृत्यव्य वा । समामेष्टि अप्यप्रतिपादतः । त
35. इकोउमस्वानेशाकलव्यस्य हृत्यव्य - ६. १.१२७ पदनानाद इकोउमस्वानेऽति पे॒रे प्रकृत्या युः, हृत्यव्य वा । त
समासे ।

यणभावे प्रकृतिभावः, सति दीर्घे स हस्तव्य भवति । समाप्ते तु नायं

प्रकृतिभावः ।

i. - राजा + क्रष्णः । (इमे धिने पदे)

राज + क्रष्णः - राज क्रष्णः ।

राजष्ठः । (गुणसन्धिः)

- राज + क्रष्णः = राज क्रष्णः । (इदं समस्तं पदम्)

राजष्ठः । (गुणः)

- वसन्त + क्रतुः = वसन्तक्रतुः (स. प.)

वसन्तक्रतुः । (गुणः)

- वर्ष + क्रतुः = वर्षक्रतुः (स. प.)

वर्षक्रतुः । (गुणः)

- दधि + क्रते - दधि क्रते

दध्यते । (यण)

- स्त्री + क्रमणम् - स्त्रि क्रमणम् (स. प.)

स्त्रमणम् । (यण)

- गुरु + क्रमणम् = गुरुक्रमणम् (स. प.)

गुरुमणम् । (यण)

- वधु + क्रमणम् = वधुक्रमणम् (स. प.)

वधुमणम् । (यण)

- पितृ + क्रमणम् = पितृक्रमणम् (स. प.)

पितृमणम् । (सवर्णदीर्घिः)

ii. - दधि + अत्र = दधि अत्र

दध्यत्र । (यण)

- चक्री + अत्र = चक्री अत्र

चक्र्यत्र (यण)

६.२. स्तुतप्रकृतिभावः ।

प्रज्ञुतस्य स्वरे परे नित्यं प्रकृतिभावो भवति । स्तुतः कुत्र प्रयोत्तव्यः इति शास्त्रेणैव जातव्यम् । स्तुताविधायकानि सुत्राणि वर्हनि सति । तेषु एकस्येवार्थेऽत्र दीपते । तथाहि -

^{३७}द्वारात्सम्बोधने यद्वाक्यं तस्य वाक्यस्य अतिमः स्वरः (व्यञ्जनानं चेत् व्यञ्जनात्मवर्तित्वात्) प्लुते भवति । वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनं भवति तत्रैव अं प्लुतः । प्लुतः वाक्यसम्बन्धीति स्मरणीयम् ।

- आगच्छकृष्णाऽन्न + अत्र गौशरति = आगच्छकृष्णाऽन्न अत्र गौशरति ।

- गच्छ गौरी३ + असौ त्रासि = गच्छ गौरी३ असौ त्रासि ।

- तिष्ठ वधु३ + एषायागच्छति = तिष्ठ वधु३ एषायागच्छति ।

- श्रुण हरे३ + अत्रेयं गोपी = श्रुण हरे३ अत्रेयं गोपी ।

- पश्य गुरो३ + एष मां ताड्यति = पश्य गुरो३ एष मां ताड्यति ।

६.३. प्रगङ्गाप्रकृतिभावः ।

प्रगङ्गस्य स्वरे परे नित्यं प्रकृतिभावो भवति ।

प्रगङ्गां नाम काचन संज्ञा । इदं च प्रगङ्गां कुत्र प्रवत्तते इति शास्त्रेणैव जातव्यम् ।

केषाञ्चनसूत्रागामर्थः सङ्ख्याते । तथाहि -

i. ^{३४}इकारान्तं इकारान्तं एकारान्तं च द्विवचनं प्रगङ्गां भवति ।

ii. ^{३५}‘अमी’ इत्यस्य इकारः प्रगङ्गः भवति ।

iii. ^{३०}‘ओकारान्तम् अव्ययम्, आ’ इत्यव्ययमेव) प्रगङ्गां भवति ।

तयोर्भव्ये ‘आ’ इत्यव्ययमेव) प्रगङ्गां भवति ।

- कवी + एतो = कवी एतो । (नात्र यण् ।)

- गुरु + इमौ = गुरु इमौ । (नात्र यण् ।)

- लते + एते = लते एते । (नात्र यानादेशः ।)

- पचेते + इमौ = पचेते इमौ । (नात्र यानादेशः ।)

- अमी + आश्रमाः = अमी आश्रमाः । (नात्र यण् ।)

- अहो + अत्रभवान् = अहो अत्र भवान् । (नात्र पूर्वरूपम् ।)

- आ + एवं तु मन्यसे = आ एवं तु मन्यसे । (नात्र वृद्धः ।)

स्वरसन्धिसङ्ग्रहार्थं ४९ तमं पृष्ठं पश्यन्तु ।

38. ईदेद्विवचनं प्रगङ्गम् - १.१.११ ईदेद्विवचनं विवचनं प्रगङ्गसंज्ञे स्यात् ।

39. अदसोमात् - ११.१२ अस्यात्परावीद्वै प्रगङ्गो स्तः ।

40. ओते - १.१.१५ ओदन्तो निपातः प्रगङ्गः स्यात् ।

41. निपात एकाजनाङ्ग - १.१.१४ एकोऽन्ज निपातः आङ्गवर्जः प्रगङ्गः स्यात् ।